

PIOTR Z. POMIANOWSKI
 <https://orcid.org/0000-0003-3325-0930>
Uniwersytet Warszawski

*Oniszczuk, Aleksandra. Pod presją nowoczesności. Władze Księstwa Warszawskiego wobec Żydów. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2021 (ss. 461, ISBN 978-83-235-5390-8)**

Keywords: Duchy of Warsaw, Jews, legal status of Jews, *de non tolerandis Judaeis* privilege

Słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, Żydzi, status prawny Żydów, przywilej *de non tolerandis Judaeis*

Księstwo Warszawskie można uznać za pierwsze nowoczesne państwo polskie¹. Choć powstało nieco ponad dekadę po ostatecznym upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów, pod względem ustroju państwowego i systemu prawnego wyraźnie się od niej różniło. Zgodnie z literą konstytucji było ono zasadniczo państwem bezstanowym (podział na szlachtę i nieszlachtę miał znaczenie tylko w odniesieniu do uprawnień politycznych)². Wszyscy mieszkańcy mieli w nim podlegać temu samemu prawu cywilnemu i być sądzeni przez te same sądy. Niemniej wprowadzenie rewolucyjnych społecznych i gospodarczych założeń systemu napoleońskiego do polskiej, dotąd stanowej i feudalnej, rzeczywistości było procesem trudnym i długotrwałym. Grupami społecznymi, w stosunku do których proces ten postępował relatywnie powoli, byli – rzecz jasna – chłopci i Żydzi. Badaniem nad tymi ostatnimi od wielu lat zajmuje się Aleksandra Oniszczuk. Z końcem 2021 r. ukazała się jej monografia o stosunku do nich władz centralnych i terenowych Księstwa.

* Tekst przygotowany w ramach projektu „Uregulowania prawne relacji pomiędzy dziedzicami a chłopami na centralnych ziemiach polskich w okresie od zniesienia poddaństwa do uwłaszczenia”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (UMO-2018/31/B/HSS/00315).

¹ Czubaty, „Księstwo Warszawskie”.

² Kallas, „Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego”, 118.

W pracy wykorzystano solidną podstawę źródłową. Oparto się na zbiorach polskich (w sumie 18 placówek). Wykorzystano przede wszystkim spuścizny organów centralnych Księstwa Warszawskiego przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz akta władz lokalnych (w tym miejskich) rozproszone po archiwach państwowych niemal w całym kraju. Sięgnięto też do zbiorów Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Biblioteki Książąt Czartoryskich (obecnie część Muzeum Narodowego w Krakowie), Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Warto odnotować sondażowe wykorzystanie akt sądowych (Sąd Pokoju w Śremie i Trybunał Cywilny Kaliski – badania w tych zespołach warto kontynuować, gdyż mogą one przynieść sporo nowych ustaleń na temat społeczności żydowskiej Księstwa Warszawskiego). Niemniej ze względu na temat książki ich wykorzystanie przez Autorkę uważam za wystarczające. Kwerendę można by wzbogacić o stosunkowo licznie zachowane akta miast i miasteczek. Zdaję sobie jednak sprawę z faktu, że pełna realizacja tego postulatu prawdopodobnie uniemożliwiłaby zakończenie kwerendy w rozsądnym terminie. Cieszy też, że Autorka sięgnęła do akt notarialnych. Wobec masowości tego rodzaju dokumentów badanie miało rzecz jasna charakter sondażowy. Spożytkowano bogatą literaturę przedmiotu – przede wszystkim po polsku, niemiecku, angielsku i francusku, ale także w jidysz i po hebrajsku oraz po rosyjsku.

Tom składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów i zakończenia. Wywody zostały dopełnione bibliografią, indeksem oraz aneksem będącym edycją wybranych dokumentów. Wstęp zarysowuje – poza źródłami i stanem badań oraz strukturą pracy – problemy interpretacyjne związane z modernizacją struktur społecznych i administracyjnych. Rozdział pierwszy ukazuje strukturę centralnych i terenowych władz Księstwa, ich kompetencje, stosowaną procedurę oraz postrzeganie biurokratów przez ówczesne społeczeństwo. Sporo uwagi poświęcono tu kahałowi, wskazując na jego funkcjonalne podobieństwo do organów administracji publicznej.

Rozdział drugi poświęcono statusowi prawnemu Żydów w Księstwie Warszawskim – w szczególności ich upośledzeniu w stosunku do chrześcijan oraz wizjom emancypacyjnym.

W rozdziale trzecim omówiono kwestię różnorodnych danin publicznych obciążających Żydów.

Przedmiotem analizy przeprowadzonej w rozdziale czwartym są ograniczenia w zakresie zamieszkania i prawa nabywania nieruchomości. Za szczególnie cenne uważam ustalenia dotyczące przywilejów *de non tolerandis Judaeis* – w znacznym stopniu polemiczne w stosunku do dotychczasowych ustaleń literatury przedmiotu, a jednocześnie pokazujące, jak niejednoznacznym i trudno uchwytnym fenomenem bywa prawo.

Ostatni rozdział poświęcono – mówiąc ogólnie – roli Żydów w gospodarce Księstwa Warszawskiego.

Za najbardziej wartościowe uważam ustalenie, zgodnie z którym władze Księstwa (zarówno centralne, jak i lokalne) nie stanowiły nieprzyjaznego Żydom monolitu. Rzecz jasna funkcjonowały akty prawne o charakterze dyskryminacyjnym, ale poza zakresem ich obowiązywania interesanci żydowscy byli przez władze administracyjne traktowani podobnie jak chrześcijanie. W każdym razie trudno mówić o jakiejś jednolitej antyżydowskiej praktyce urzędniczej. Warto wskazać, że do podobnych wniosków prowadzą moje dotychczasowe kwerendy w dwóch najlepiej zachowanych spuściznach sądowych

z omawianego okresu, tj. w aktach Trybunału Cywilnego Kaliskiego³ oraz Sądu Pokoju w Śremie⁴. Jednocześnie pewne wątpliwości budzi stwierdzenie, że „tradycyjnego żydowskiego wymiaru sprawiedliwości nie zniesiono i zapewne w jego ramach rozstrzygano nadal większość sporów wewnętrznych” (s. 399)⁵. Wobec stanu zachowania źródeł teza ta jest trudna do weryfikacji.

Jeśli idzie o nastawienie władz do Żydów, to Autorka dostrzega różnice w zakresie postępowania władz centralnych i lokalnych. Na poziomie centralnym nowe idee były w jej przekonaniu wprowadzane znacznie konsekwentniej niż na poziomie lokalnym. Niejednokrotnie niekorzystne dla Żydów decyzje władz miejskich były korygowane na poziomie ministerialnym (s. 408–9), tam też dostrzegano ich nadmierne obciążenia podatkowe i stwierdzano, „jak wiele ścieśniona jest wolność mieszkańców żydowskich” (s. 244). Złożoność nastawienia władz centralnych do Żydów pokazują z kolei szczegółowe ustalenia dotyczące polityki asymilacyjnej zawarte w rozdziale drugim.

Na szczególną pochwałę zasługuje skłonność Autorki do wyrażania wyważonych sądów i dostrzegania wielobarwności badanego fenomenu. Łatwo pisze się prace (na potrzeby obiegu zarówno publicystycznego, jak i naukowego) pod określoną tezę: chrześcijanie gnębili Żydów, szlachta gnębiła chłopów, mężczyźni gnębili kobiety. Ale wartość poznawcza tego rodzaju prac jest z reguły ograniczona, choć zawsze znajdują się życzliwi recenzenci i obrońcy, którzy napiszą, że praca jest wartościowa, bo temat jest ważny (modny). Chyba nie o to powinno chodzić w nauce.

Praca stosuje nie tylko metody właściwe dla historii *tout court*, ale również dla historii prawa w najlepszym współczesnym wydaniu. Stąd bliskie jest mi także podejście Autorki do badania źródeł normatywnych. Nie ogranicza się ona bowiem do stosowanego w wieku XIX ustalenia treści norm (to w zagmatwanym systemie prawnym Księstwa jest niejednokrotnie zadaniem bardzo trudnym), ale stara się kłaść nacisk na sposoby stosowania ich w praktyce. Należy też docenić ukazanie poszczególnych zagadnień na europejskim tle porównawczym. Na dostrzeżenie przez historyków prawa zasługuje też koncepcja multinormatywności (s. 393). W końcu podkreślić też warto staranny, komunikatywny język pracy (literówki są nieliczne), jak również estetyczny sposób wydania. Lekturę urozmaicają ilustracje – wizerunki niektórych bohaterów pracy oraz skany materiałów archiwalnych.

Otrzymaliśmy więc kolejną wartościową pracę – po wspomnianym opracowaniu Tomasza Opalińskiego – ukazującą położenie jeszcze jednej grupy mieszkańców Księstwa Warszawskiego.

³ AGAD, Trybunał Cywilny Kaliski (zespół 1/231).

⁴ APP, Sąd Pokoju w Śremie (zespół 53/4438/0).

⁵ Autorka cytuje pracę Tomasza Opalińskiego *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim* i podaje za nim, że spory pomiędzy Żydami stanowiły ok. 8% ogółu spraw w powiecie, w którym wśród mieszkańców było zaledwie 4% Żydów (s. 77). Ustalenia te potwierdza prowadzona przeze mnie kwerenda w zespole Sądu Pokoju w Śremie. Podkreślenia wymaga, że wiele sporów między starozakonnymi dotyczy obelg, czyli spraw, które – jak mogłoby się wydawać – powinny były w pierwszej kolejności trafiać do sądów wewnętrznych, gdyby te faktycznie dominowały nad powszechnymi. W tym kontekście interesujące są m.in. sprawa nr 211 z tomu 49, w której mowa jest o ugodzie przed synagoga, czy sprawa nr 210 z tegoż tomu, w której wspomina się rabina w roli mediatora. Uwagę zwraca też sprawa nr 191 z tomu 47, w której szkolny obraził jednego ze starozakonnych w synagodze.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]

Trybunał Cywilny Kaliski (zespół 1/231).

Archiwum Państwowe w Poznaniu [APP]

Sąd Pokoju w Śremie (zespół 53/4438/0).

Opracowania

Czubaty, Jarosław. „Księstwo Warszawskie – pierwsze nowoczesne państwo polskie?”. *Kwartalnik Historyczny* 125, nr 2 (2018): 365–401. DOI 10.12775/KH.2018.125.2.04.

Kallas, Marian. „Ustawa Konstytucyjna Księstwa Warszawskiego z 1807 r.”. W: *Konstytucje Polski. Studia monograficzne z dziejów polskiego konstytucjonalizmu*, red. M. Kallas, t. 1, 105–55. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.

Opaliński, Tomasz. *Stan chłopski w Księstwie Warszawskim w świetle akt sądowych*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2020.